

Mühazirə № 8

Mövzu: Türk xalqlarının əlifbaları. I Türkoloji qurultay

Plan:

8.1. Türk xalqlarının əlifbaları;

8.2. I Türkoloji qurultay.

8.1. Türk xalqlarının əlifbaları

Türk xalqları rəngarəng ictimai-siyasi quruluş, sitayiş etdikləri müxtəlif dinlərlə və eləcə də təmasda olduqları xalqlarla, onların mədəniyyətləri ilə əlaqədar olaraq bir neçə əlifbadan istifadə etmişlər. Bu əlifbalardan bizə məlum olanları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Orxon-Yenisey əlifbası. Türk xalqların istifadə etdikləri bizə məlum olan əlifbalar içərisində ən qədimi Orxon-Yenisey əlifbasıdır. Sağdan sola, bəzən yuxarıdan aşağıya doğru yazılmış bu əlifba türk dillərinin vokalizm və konsonantizmini bütün incəlikləri ilə əks etdirir. Bu əlifbanın xalis türk mənşəli, yaxud da german xalqlarına məxsus əlifbalardan istifadə edilərək tərtib olunduğu ehtimalı irəli sürülür.

Bu əlifbada 35 hərf vardır. Sait səsləri ifadə etmək üçün cəmi dörd işarə mövcuddur. Onlar 8-9 saiti ifadə edə bilmişdir. Orxo-Yenisey əlifbasında sait səslər ikinci və sonrakı hecalarda adətən buraxılır. Orxon yazısı ilə Yenisey yazısı arasında da fərqlər vardır. Yenisey əlifbası daha qədim və rəngarəngdir.

2. Uyğur əlifbası. Uyğur əlifbasından VIII-XV əsrlərdə istifadə olunmuşdur. Uyğurlar bu yazını soğdilərindən almışlar. Burada 23 hərf vardır. Onlar əvvəllər sağdan sola, sonralar isə yuxarıdan aşağıya yazılmışdır. Uyğur əlifbası ilə daha çox dini səciyyə daşıyan əsərlər yazılmışdır. Bu yazıda hərflər başda, ortada və sonda fərqli şəkillərə malikdir. Burada cingiltili və kar, incə və qalın fonemlər fərqləndirilmir.

Uyğur əlifbası ilə yazılmış abidələr qədim Çin, Tibet, hind, toxar dillərindən tərcümə olunmuşdur. Bu əlifbadan sonralar monqollar, tunqus-mancurlar da istifadə etmişlər.

3. Ərəb əlifbası. Bu əlifba islamiyyəti qəbul edən üçün Şərq xalqları tərəfindən işlədilmişdir (X-XX əsrlərdə). Bu əlifba türk dillərinin fonetik quruluşunu əks etdirə bilmədiyi kimi, saitlərin işlənməməsi, samitlərin həddindən artıq olması, eyni səsin çoxlu

variantlara malik olması və eləcə də hərflərin işlənmə yerinə görə formalarını dəyişməsi çoxlu dəyişiklər törətmişdir.

Bu əlifbanı əksər hallarda əlyazması adlandırırlar. Sağdan sola yazılan bu əlifbanın rəngarəng variantları – xətləri özünü göstərir: nəsx talik, süls, divani, kufi, reyhani, siyaqaət, səstəliq, şikəstə və s.

4. Mani yazısı. Bu əlifbadan VIII – XI əsrlərdə uyğurlar istifadə etmişlər.

5. Brahmi yazısı. Bu yazıdan VIII-XI əsrlərdə budda səciyyəli dini mətnlərin yazılışında istifadə olunmuşdur. Hind səciyyəli bu əlifbada 56 hərf öz əksini tapmışdır.

6. Soğdi əlifbası. Ancaq budda dini ilə əlaqədar yazılarda istifadə olunmuş, İran mənşəli bir əlifbadır. Sağdan sola yazılan bu əlifbada 22 hərf olmuşdur.

Türk xalqlarının əksəriyyəti 1928-1929-cu illər ərzində latın əlifbasından (bir neçə spesifik fonem əlavə edilməklə) istifadə etmişlər. Müasir türk dillərində bu gün də latın əlifbasından istifadə olunur.

Vaxtıyla Sovet İttifaqında yaşayan türk xalqları 1938-1940-cı illər ərzində latın əlifbasından rus (kirill) qrafikası əsasında düzəlmiş əlifbaya keçmişlər. Bununla belə, hər bir dilin özünəməxsus vokal və konsonant fonemlərini əks etdirən hərflər də öz əksini bu əlifbalarda tapmışdır.

8.2.I Türkoloji qurultay

I Türkoloji qurultaya hazırlıq türk xalqları arasında xüsusi müşavirə və konfranslarda geniş müzakirə olunmuşdur. Qurultayın Bakıda çağırılması xəbərini Şimali Qafqazda, Ermənistanda, Krımda və s. yerlərdə yaşayan türk xalqları alqışla qarşılamışdır.

Türk xalqlarının hər biri qurultayda öz nümayəndələrinin iştirakını təmin etmək üçün təşkilat komitəsi ilə əlaqəni genişləndirməyə çalışırdı. Türkmənlər, özbəklər, qırğızlar, qaraçaylar, kabardinlər, balkarlar, osetinlər, çeçenlər, noqaylar və başqaları öz nümayəndələrini qurultaya göndərəcəkləri barədə dəfələrlə təşkilat komitəsinə məlumat verirdilər. Məruzəçilər öz məruzə və tezislərini göndərirdilər. I Türkoloji qurultaya hazırlıq işində ittifaqın akademiyası, şərqşünaslar cəmiyyətinin nümayəndəsi, universitet və institutlar, elmi-pedaqoji təşkilatlar fəal iştirak edirdilər. Bütün bunların hamısı I Türkoloji qurultayın türk xalqlarının həyatında əhəmiyyətli rol oynayacağından və xoş gələcəyindən xəbər verirdi.

Təşkilat komitəsi məruzəçilərin hər biri üçün çıxış zamanı sərbəst imkan da yaratmışdır. Belə ki, məruzəçilərə türk və rus dillərində çıxış etməklə yanaşı, öz doğma ana dilində, yaxud da beynəlxalq dillərin birində məruzə etmək imkanı verilmişdir.

I Türkoloji qurultaya hazırlıq işinə birbaşa rəhbərlik edən təşkilat komitəsi əlifba, terminologiya, imla, türk dillərinin tədrisi komissiyaları ilə yanaşı, həm də qurultayın daimi işlərini və dəvət məsələlərini idarə edən komissiya yaratmışdır. Bu komissiya C. Məmmədzadə, P. Qasımov və F. Ağazadədən ibarət olmuşdur.

I Türkoloji qurultaya hazırlıq bir ilə qədər davam etmişdir. 1926-cı ilin yanvar ayına qədər təşkilat komitəsi hazırlıq işinə diqqət göstərmişdir. I Türkoloji qurultaya hazırlığın vaxt tələb etməsi bir neçə səbəblə bağlı olmuşdur. Hər şeydən əvvəl qurultaya nümayəndələr sovetlər ittifaqından və xarici ölkələrdən (məs.: Türkiyə, İran, Macarıstan və s.) çağırılmışdır. Ona görə ki, qurultay bütün türk xalqlarının gələcək taleyi üçün lazımlı idi. Bunun əməli əhəmiyyətini artırmaq üçün ittifaqda və xaricdə yaşayan türkoloqların iştirakına böyük ehtiyac var idi. Bundan başqa, birinci türkoloji qurultayda türk xalqlarının latın qrafikalı əlifbaya keçmələri xüsusi olaraq müzakirə olunacaqdı. Latın qrafikalı əlifbaya münasibətdə isə türk xalqlarının mövqeyi müxtəlif idi. Azərbaycan, Kırım, Dağıstan, Gürcüstan, Başqırdıstan türkləri yeni əlifbanı qəbul edəcəklərinə razılıq versələr də, Qazaxıstan, Tatarıstan türkləri tərəddüd edərək yeni əlifbanı qəbul etməyəcəklərini bildirirdilər. Məhz bu cür mövqelərin I Türkoloji qurultaya qədər aydın olması üçün vaxt tələb olunurdu.

I Türkoloji qurultayın çağırılmasında Azərbaycanda yaradılmış xüsusi komissiya xeyli iş görmüşdür. Xüsusi komissiyaya Səməd Ağamalıoğlu rəhbərlik etmişdir. Belə bir komissiyanın Bakıda yaradılması Azərbaycanın nüfuz dairəsindən və ümumiyyətlə, Azərbaycan ziyalılarının vətəndaşlıq mövqeyindən xəbər verirdi. Xüsusi komissiya I Türkoloji qurultayın çağırılması ilə bağlı aşağıdakı işlərin görülməsini öz öhtəsinə götürdü.

Birincisi, qurultaya Azərbaycandan nümayəndələr seçmək üçün ayrı-ayrı qəzalara məsul işçilərin göndərilməsini qərara aldı.

İkincisi, xüsusi komissiya əlifba, türk-tatar məktəblərində tədris işlərini, termin və imla məsələlərini müzakirə edərək I Türkoloji qurultayın qarşısında duran vəzifələrin bir qisminin həllinə köməklik göstərdi.

Üçüncüsü, xüsusi komissiyaya müvafiq komissiyaların yaradılması məsələsini də müzakirə etdi.

Dördüncüsü, xüsusi komissiya I Türkoloji qurultayda iştirak edəcək nümayəndələrin 130 nəfərdən ibarət olmasını müəyyən etdi. Lakin I Türkoloji qurultayın stenoqramasında 131 nəfər iştirakçının adı göstərilmişdir. Eyni zamanda I Türkoloji qurultaya rəsmən dəvət olunmamış 200 nəfərin çağırılmasını da qərara almışdır.

Beşinci,xüsusi komissiya I Türkoloji qurultayda nümayiş və sərgi işlərini müəyyən plan üzrə təşkil etməyi Xalq Maarif Komisarlığına ,Maarif İşçiləri İttifaqına və Bakı Maarif şöbəsinə tapşırılmışdır.

Xüsusi komissiya tərəfindən qurultayda müzakirə olunacaq məsələlər də işlənib hazırlanmışdır.

I.Türkologiyanın hazırkı vəziyyəti və gələcək inkişaf yolları.

II.Türk dilləri və şivələrinin təsnifi.

III.Türk dilləri və şivələrinin mənşəyi,tarixi inkişafı.

IV.Türk dillərinin və şivələrinin müqayisəli fonetikasi ,türkcə yazılar.

V.Türk dillərində elmi terminlər yaratmaq məsələsi ilə əlaqədar olaraq türk dilləri və şivələrinin müqayisəli morfologiyası.

VI.Türk dilləri və şivələrinin başqa dillər və şivələr ilə (monqol,fin və digər dillər ilə) və ya yasəf nəzəriyyəsi ilə əlaqəsi.

VII.Türk xalqları və tayfalarının ibtidai dini təsvirləri.

VIII.Türk xalq və tayfalarının ibtidai tarixi.

IX.Türk millətlərinin əlifbaları:

a) ərəb əlifbası;b) monqol əlifbası;c) kiril əlifbası;ç) latın əlifbası;d) qədim türk əlifbası.

X.Türk dillərinin imlası.

XI.Türk dillərinin tədrisi.

XII.Türk dillərinin terminləri.

XIII.Türk millətləri içərisində inqilabi hərəkətin tarixi.

XIV.Təşkilati məsələlər.

Düzdür,bu məsələlərin hamısını I Türkoloji qurultayda həll etmək mümkün deyildi.Ancaq bunlar gələcəkdə türkologiyanın qarşısında duran əsas istiqamət kimi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

I Türkoloji qurultayın çağırılması barədə Şuralar İttifaqı Xalq Komisarları Şurası 1925-ci ilin avqust ayında qərar qəbul etmişdir.Bu qərarla göstərilmişdir ki,I Türkoloji qurultayın təşkilat komitəsinin sədr müavini Mixail Pavloviçin məruzəsi üzrə qurultay

1926-cı ilin əvvəl aylarında Bakı şəhərində çağırılacaqdır. Deməli, I Türkoloji qurultayın çağırılması barədə qəti qərar qəbul olunmuşdur.

I Türkoloji qurultay Azərbaycanı (Bakı şəhəri) ən münasib yer kimi seçmiş və öz fəaliyyətini məhz burada 1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-na kimi həyata keçirmişdir. Türkoloji qurultay 1926-cı il fevralın 26-da Bakı şəhərində Maarif Sarayının böyük salonunda açılmışdır.

I Türkoloji qurultayın Bakı şəhərində çağırılması bir sıra səbəblərlə bağlı olmuşdur:

Birincisi, Bakı şəhəri türk xalqlarının yaşadığı şəhərlərlə müqayisədə iqtisadi və mədəni cəhətdən daha üstün mövqedə dayanırdı. Hətta Sovetlər İttifaqında və xarici ölkələrdə tanınmış şəhərlərindən biri kimi sayılırdı;

İkincisi, Azərbaycan əhalisinin əksəriyyəti Azərbaycan türklərindən ibarət olmaqla digər türk cumhuriyyətləri içərisində xüsusi yer tuturdu;

Üçüncüsü, Azərbaycanın ,o cümlədən Bakı şəhərinin elmi fəaliyyəti və uğurları Sovet İttifaqındakı digər türk cumhuriyyətləri ilə müqayisədə böyük idi;

Dördüncü, Azərbaycan və onun mərkəzi Bakı şəhəri coğrafi mövqeyinə görə istər Sovet İttifaqından ,istərsə xarici ölkələrdən gələcək nümayəndələr üçün eyni dərəcədə əlverişli idi;

Beşincisi, Azərbaycan türkləri türkologiyaya ,eləcə də Sovet İttifaqında və xaricdə yaşayan türk xalqlarına böyük maraq göstərirdi;

Altıncısı, Azərbaycan türklərinin, xüsusən ziyalıların türk xalqlarına və onların maarif-mədəniyyətinə aid bilgiləri daha geniş idi;

Yeddincisi, Türkoloji qurultayın təşkili və çağırılmasına daha çox Azərbaycan nümayəndələri can yandırır. Heç də təsadüfi deyil ki, Türkoloji qurultaya və təşkilat komitəsinə Azərbaycan türkü Səməd Ağamalıoğlu sədrlik edirdi.

I Türkoloji qurultayın əsas məqsədi türk xalqlarının geridə qalmış sahələrini inkişaf etdirmək və bütün maneələri aradan qaldırmaqla türk xalqlarının həyatında ,elmində, mədəni inkişafında bir dönüş yaratmaqdan ibarət idi. Bunun üçün əlifba, yazı, termin, imla və tədris üsullarında ciddi dəyişiklik aparmaq lazım gəlirdi. Bu mühüm məsələnin həlli yalnız Türkoloji qurultay çağırıldıqdan sonra baş tuta bilərdi.

I Türkoloji qurultayın proqramı və müzakirə ediləcək gündəlik məsələlər , əsasən, aşağıdakılar olmuşdur:

1.S.Ağamalıoğlunun ,akademik S.F.Oldenburqun və M.P.Pavloviçin nitqləri.

2.Təbriklər.

3.Rəyasət heyətinin seçkisi və rəqlamentin tərtibi.

4.Türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsinin hazırkı vəziyyəti: akademik V.V.Bartold,professor İ.N.Borozdin,dosent Q.Qubaydulin.

5.Türk xalqlarının etnoqrafiyasının öyrənilməsinin hazırkı vəziyyəti və yaxın vəzifələri:professor S.Rudenko,Meysoroş (Macarıstan),Çursin.

6.Türk dillərinin öz aralarında və monqol,tunquz,fin-uqor , yasəf dilləri ilə qohumluq əlaqələri: akademin N.Y.Marr,professor B.Çobanzadə və N.P.Poppe.

7.Türk dillərinin tədqiqinin hazırkı vəziyyəti və yaxın vəzifələri: professor Samoyloviç,professor S.Y.Malov, professor N.İ.Aşmarin.

8.Orfoqrafiyanın ümumi əsasları: prof.L.V.Şerba,L.İ.Jirkov.Türk dillərinin orfoqrafi - yası:Qalimçan İbraqimov ,Novşirovanov ,F.Ağzadə.

9.Dilçilik və texnika nöqtəyi-nəzərdən əlifba yaradılmasının əsasları: professor N.F.Jakovlev,professor L.İ.Jirkov.Türk xalqlarının əlifbası: C.Məmmədzadə,Q.Alfarov, N.Tyuryakulov,B.Berdiyev,Təhsin Ömər,Müştəri.

10.Elmi terminlər sistemi: professor B.Çobanzadə,A.R.Zifeldt.

11.Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı: professor F.Köprülüzadə,Xakimov.

12.Ana dilinin tədrisində yeni cərəyanlar: L.V.Şerba və Peşkovskiy.Türk dilərinin tədrisi üsulları: C.Əfəndizadə,Fikrət.

13.Türk xalqları ədəbiyyatının öyrənilməsi yekunları və gələcəyi: professor F.Köprülüzadə,professor Mentsel (Almaniya),professor B.A.Qordlevski,A.Saadi.

14.Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqında elmi türkoloji müəssisələrin hazırkı vəziyyəti ,təşkilat strukturu və yaxın vəzifələri: professor B.Çobanzadə.

15.Türk xalqları arasında ölkəşünaslıq işləri metodları: akademik S.F.Oldenburq.

16.Türk xalqlarının son zamanlarda mədəni nailiyyətləri: M.P.Pavloviç.

17.Təşkilati məsələlər:a) Türk xalqlarının hərtərəfli öyrənilməsi planı; b) Türk xalqlarının öyrənilməsi üçün fond yaradılması; c) Nəşriyyat məsələləri; ç) Türkoloji qurultaylar (gələcək) haqqında .

I Türkoloji qurultayın sədri komissiya üzvləri seçildikdən sonra xahiş etmişdir ki,rəyasət heyətinin hər bir üzvü öz yerində əyləşsin.